folklor/edebiyat, cilt:20, sayı:80, 2014/4

TÜRK ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİNDE KÖTÜLEME İFADELERİ**

Ayhan Tergip*

Giriş

Belirli bir toprak üzerinde varlığını devam ettiren, duygu, düşünce ve kültür gibi birtakım ortak özellikleriyle diğer toplumlardan ayrılan ve dışa karşı ortak refleksleri gösterebilen toplulukların oluşturdukları bütüne millet denebilir. Bir milleti meydana getiren maddi ve manevi unsurlar vardır. Ortak tarih ve kültür gibi manevi unsurların yanında, toprak birliği ve konuşulan ortak dil gibi maddi unsurlar da göze çarpar. Bu unsurlar içinde şüphesiz en önemlilerinden biri de dil ve kültür birliğidir. İşte bu dil ve kültür birliğinin de en önemli aynası şüphesiz atasözleri ve deyimlerdir.

Aşağıda tasnif edilen başlıklarla ilgili olarak söylenmiş atasözlerinde bazen öğütler verilmiş bazen de yapılması ya da yapılmaması gereken şeyler hakkında yönlendirmeler

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, ayhan.tergip@istanbul.edu.tr

** Bu makale, İstanbul Üniversitesi BAP kapsamında (43654) desteklenmiş olup 25 Haziran 2014 tarihinde Varşova'da düzenlenen III. Uluslararası Türkoloji Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

yapılmıştır. Bu makalenin amacı; konu ve temaları bakımından birtakım belirgin özellikler gösteren atasözü ve deyimlerin gruplanması ve gruba giren atasözleri içinden bir kişiyi, durumu, nesneyi ya da diğer canlıları çeşitli şekillerde kötüleyen ifadeleri tespit etmektir. Bu bağlamda Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (Aksoy, 1988) temel alınmış olup örnek olarak verilen deyim ve atasözlerinin yanındaki numaralar bahsedilen kitaba ait deyim ve atasözlerinin numaralarıdır.

Atasözü ve Deyimlerin Dildeki Yeri ve Önemi

"Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz (TDK, 2011: 180) olarak tanımlanabilecek atasözleri toplumsal hafızanın önemli bir parçasıdır. Toplumun zihninden süzülüp arta kalan tecrübelerin dilden dile kalıplaşmış ifadelerle geleceğe taşınmasıdır. Milletlerin kültürünü, yaşayışını, geleneklerini, örf ve âdetlerini sonraki kuşaklara aktaran gen haritasıdır.

Divan-ı Lügati't-Türk'te Arapça mesel, Türkçe sav sözcükleriyle karşılığını bulan atasözleri yaşama bilgisini zamanın şartlarına göre ayarlama, sosyal hayatı ve insan davranışlarını etkileme gücüne sahiptir.

Dilimizin ve millî kültürümüzün temel taşları sayılan atasözleri ve deyimler, halkın dilinde yaşadığı gibi ilk yazılı edebiyat ürünümüz olan Orhun Yazıtlarından itibaren edebî metinleri de süslemiş; zaman içinde gelişerek, zenginleşerek günümüze kadar ulaşmıştır. Eğitici, öğretici, yol gösterici özellikleriyle insanın her zaman muhtaç olduğu bu nasihat dolu "özlü söyleyişler", ait olduğu toplum tarafından çokça benimsenmiştir. Dolayısıyla toplumun duygularına tercüman olan halk ve divan şairlerinin şiirlerine de mısralar hâlinde yansımıştır (Poyraz ve Tergip, 2011: 189-190).

Divan edebiyatında ve Osmanlı Türkçesinde bu kavram için mesel ve darbımesel ifadeleri de kullanılmıştır. Darbımesel, aslında "mesel getirmek, duruma uyan yaygın bir söz ya da bir atasözü söylemek" demektir ama atasözü, atalar sözü (TDK, 2011: 596) anlamına kullanılmıştır. Meselin çoğulu emsâl, darbımeselin çoğulu durûb-ı emsâl'dir. Atasözü yerine kullanılan bu ifadeler yerine bugün tekil olarak atalar sözü ve atasözü, çoğul olarak da atasözleri diyoruz (Aksoy, 1988: 14).

Osmanlı döneminden itibaren atasözleri derlenmeye başlanmış olmakla birlikte asıl derleme çalışmalarının milliyetçilik ve halka doğru cereyanlarının etkisi altında Tanzimat'la birlikte başladığı görülür. Bu dönemde atasözlerini derleyenler eserlerinde kendilerine göre değişik tanımlamalar yapmışlardır. Bunların başında dönemin ilk atasözü derleyicisi olan Vacit, kitabında yazdığı ön sözünde atasözlerinden "... nasihat ve öğüt içeren, zarif insanlar arasında meşhur ve yaygın bulunan güzel sözler" olarak bahsetmiş ve kitabına aldığı atasözlerini de bu özelliklere uygun olarak seçmiştir (Duymaz, 2005: 27). Tanzimat döneminde Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye* ile en zengin derlemelerden birini yapan Şinasi'ye göre ise atasözü "Durub-i emsâl ki hikmetü'l-âvâmdır, lisânında sadır olduğu bir milletin mahiyet-i efkârına delalet eder." şeklinde tanımlanmıştır. Şemseddin Sami de Kamus-ı Türkî'de atasözlerini "darbımesel, mebni ale'l-hikâye olup misal gibi îrad olunan meşhur söz, atalar sözü" (Şemsettin Sami, 1989:

* Daha geniş bilgi için bkz.: Şinasi (2013) Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye. Yay. Haz.: Emine Beyzadeoğlu, İstanbul: MEB Yayınları.

853) olarak tanımlamaktadır ki ona göre atasözünün mutlaka bir hikâyeye dayanması gerekir.

Bütün bu tanımlamalardan sonra atasözleriyle ilgili en kapsamlı tanımlardan birinin şu olduğu söyleyenebilir: "Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını, genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran, kültürel birliktelik ve sosyal olarak bir arada yaşama ilkelerine dönüştüren ve kalıplaşmış şekilleri bulunan, sosyal ve kültürel olarak benimsenmiş ve meşruiyeti tartışmasız kabul gören özlü sözlerdir." (Çobanoğlu, 2004: 15).

Sözlü gelenek içinde doğup gelişen atasözlerinin tarihçesi, dilin ortak bir anlaşma sistemi olarak ortaya çıktığı dönemlere kadar uzanır. Bugün de sözlü edebiyat geleneği içinde yer alan atasözlerinin, sözlü gelenek içindeki gelişimini değerlendirmek mümkün olmadığından, atasözlerinin tarihçesi ancak ilk yazılı edebiyat ürünlerinden itibaren takip edilebilmektedir (Albayrak, 2009: 5). Dolayısıyla da ilk örneklerini Orhun Abidelerinde görmekteyiz: "Ağaç yaşken eğilir." sözünün benzerini, anlamsal karşılığını Tonyukuk Yazıtı'nın güney tarafında 13. ve 14. satırlarda görmekteyiz: Yazıtlardaki "Yufka olanın delinmesi kolay imiş ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş." (Ergin, 1992: 54) şeklindeki sözler, konu itibarı ile bize, "Birlikten kuvvet doğar", "Bir elin nesi var, iki elin sesi var" şeklindeki atasözlerini hatırlatır. Bu sözlerde, aynı değer yargılarını taşıyan, kalabalık bir toplumun yok edilmesinin çok zor olduğu belirtilmek istenmiştir (Şenocak, 2001: 175).

Atasözü ve Deyimlerde Dil ve Üslup

Sözlü kültürün bir ürünü olan atasözleri, dil ve üslup yönüyle ele alınırsa -akılda tutma zorunluluğunun bir sonucu olarak- söz sanatları bakımından oldukça zengin olduğu görülür. Teşhis, istiare, teşbih sıkça başvurulan söz sanatlarının başında gelir.

Atasözlerinde görülen diğer bir özellik de yabancı asıllı kelimelerin varlığıdır. Kullanılan bu yabancı kelimelerin meydana gelen kültür değişmelerine bağlı olarak ya okumuş kimselerin etkisiyle yerleştiği ya da bu yabancı kelimelerin halk diline girip günlük dilin kelimeleriyle karışıp kaynaştığı söylenebilir (Oy, 1972: 82). Bir başka ifadeyle atasözlerinde yer alan kelimelerin seçiminde ve cümledeki yerlerini bulmalarında geniş bir halk kitlesinin yüzyıllarca süren zevki ve sağduyusu söz sahibidir. Bunları atıp eş anlamlılarıyla bile olsa başka kelime kullanılamaz. Böyle yapılırsa söz, atasözü olmaktan çıkar, etkisini, güzelliğini ve gücünü kaybeder. "Söz gümüşse sükût altındır." sözünü, "söz gümüşse susmak altındır." biçiminde söyleyemeyiz (Oy, 1972: 82).

Atasözleri ve deyimler içinde durumu daha iyi anlatabilmek için zaman zaman kaba ve ayıp sayılabilecek ifadelere de rastlanmaktadır: "Kılavuzu karga olanın burnu boktan kalkmaz (kurtulmaz, çıkmaz). (1788)", "Kedi götünü görmüş, yaram var demiş. (1751)", "Yazın harmana sıçan öküzün kışın yemlikte ağzına gelir. (2552)"

Bununla birlikte cümlelerin kip çekimlerinde genelgeçer yargıları anlatmaya en elverişli kip geniş zaman olduğundan cümleler genellikle bu kiple çekimlenmiştir: "Çok gezen tavuk, ayağında pis getirir. (816)", "Eşeğin ölümü köpeğe düğündür. (1163)", "Kedi uzanamadığı (yetişemediği) ciğere, pis (murdar) der. (1758)"

Bu kipin dışında emir, gereklilik ve öğrenilen geçmiş zaman şekillerinin de kullanıldığı

görülür: "Hocanın dediğini yap (söylediğini dinle), yaptığını yapma. (1477)", "Yalancıyı kaçtığı yere kadar kovalamalı. (2510)", Eşeğe (katıra) cilve yap demişler, çifte (tekme) atmış. (1152), Karga kekliği taklit edeyim derken kendi yürüyüşünü şaşırmış. (1679)

Ayrıca atasözleri ve deyimlerde bunların dışında eksiltili cümlelerin de bulunduğunu söyleyebiliriz: Akın (beyazın) adı, karanın (esmerin) tadı... (183), Karı (kadın) malı kapı mandalı (hamam tokmağı)... (1684), Saçı uzun aklı kısa… (7700)

Türk atasözlerinde kullanılan isim cinsi kelimelerin çoğunluğunu maddi kültüre ait hayvan, bitki ve eşya adları meydana getirmektedir. Bu hayvan ve bitkilerin çoğu bozkır coğrafyasının canlılarıdır. Türk uygarlığının en azından tarih sahnesine çıktıktan sonraki döneminin, bir bozkır uygarlığı olduğu artık bilinen bir gerçektir (Oy, 1972: 83).

Atasözü ve Deyimlerde Anlam

Türk atasözleri anlam bakımından ele alındığında genellikle gerçek ve mecaz anlamlı olarak ayrılıp ele alındığı görülmektedir: "Hayırlı komşu, hayırsız akrabadan iyidir (1384)." ya da "Ölüme çare bulunmaz (2122)." Şeklindeki atasözleri gerçek anlamlı; "Bal tutan parmağını yalar (521)." ya da "Hamama giren terler (1355)." şeklindeki mecazlı söyleyişleri de mecaz anlamlı atasözleri olarak değerlendirebiliriz. Son zamanlarda bunlara ilave olarak bazı araştırmacılar "Ağacı kurt, insanı dert yer (95)." ve "Aşk başa gelirse, akıl baştan çıkar (364)." gibi gerçek ve mecaz anlamı da içinde barındıran bazı atasözleri için "kısmen mecaz anlamlı atasözleri" şeklinde bir sınıflandırma yapmaktadırlar.*

Atasözleri ve deyimlerde, insandan doğaya, hayvandan ekonomiye kadar pek çok alanla ilgili öğütler, tembihler, özellikler, iğnelemeler ve kötülemeler bulmak mümkündür. Bu atasözleri ve deyimleri konu ve temaları bakımından incelediğimizde şu şekilde sınıflandırabiliriz.**

Ağırbaşlılık:
Aile:
Akrabalık:
Alışveriş, Borç Alma, Borç Verme:
Doğa:
Dostluk:
Ekonomi
Görgü Kuralları:
Hayvanlar: *(Arı, Aslan, At, Ayı, Balık, Deve, Domuz, Eşek, Horoz, Karınca, Keçi, Kedi, Koyun, Köpek-İt, Kurt, Leylek, Karga, Kırlangıç, Serçe, Öküz, Sinek, Tavşan, Tavuk, Tilki)*
İnanışlar:
Komşuluk:
Konukseverlik:
Mal, Mülk, Ortaklık:

* Daha geniş bilgi için bkz.: Saadettin Keklik (2013) Atasözleri Sadece Gerçek ve Mecaz Anlamlı mıdır?. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 23, ss. 239-250.

** Daha özele inmek kaydıyla bu başlıkları çoğaltmak mümkündür.

Mertlik:
Sabırlılık:
Sağlık ve Ölüm:
Sosyal Değerler:
Tabiat ve Evren:
Tarım:
Tembellik:
Yiğitlik:
Zenginlik, Fakirlik, Cömertlik, Cimrilik:
Zorbalık:

Kötülenen Varlık ve Kavramlar

Atasözleri ve deyimler, bazı durumları anlatmak veya bazı gerçekleri vurgulamak için çeşitli yollar kullanır. Bunların başında söz sanatları gelir. İstiare, teşhis, teşbih ve cinas gibi söz sanatları aracılığıyla çoğu zaman dolaylı bir anlatım tercih edilir. Bunlar bazen bir kavramı yüceltmek, başka bir kavramı veya varlığı aşağılamak ve kötülemek şeklinde de olabilir.

Sosyokültürel bağlamda son derece önemli bir ekonomik faaliyet alanı olan hayvancılık ve tarım yüzyıllarca Türk dünyasının temel yaşam biçimi olmasından (Çobanoğlu, 2004: 35) atasözü ve deyimlerde bir gerçeği vurgulamakta en çok kullanılan unsurlardan biri de hayvanlar olmuştur. Aslan, At, Ayı, Deve, Domuz, Eşek, Köpek/İt çeşitli özellikleriyle kendisinden iyi olarak bahsedilmeyen bazı yakıştırmalarla kötülenen varlıklar olmuştur. Açlık, acemilik, akılsızlık, olduğu gibi görünmeme, vefasızlık, beceriksizlik, iş bilmezlik gibi özellikler onların şahsında aşağılanmış dolayısıyla da bu *hayvanlar* kötülenmiştir.

Acemi katır kapı önünde yük indirir. (14)
Aç (arık) at yol almaz, aç (arık) it av almaz. (31)
Aç aslandan tok domuz yeğdir. (30)
Aç domuz darıdan çıkmaz. (34)
Aç köpek fırın (ı, fırın damı, duvarı) deler (yıkar). (54)
Aç kurt arslana saldırır. (55)
Aç kurt yavrusunu yer. (56)
Aç tavuk (düşünde) kendini buğday (arpa, darı) ambarında sanır (görür). (61)
Açık kaba it değer. (42)
Adam adamdır, olmasa da pulu; eşek eşektir, olmasa da çulu (atlastan olsa çulu). (70)
Adam bildim eşeği, altına serdim döşeği (2724)
Ağacın kurdu içinde olur. (Bir topluluğu çökertip yıkacak öğeler, sinsi sinsi içeride çalışırlar.) (96)
Ahfeş'in keçisi gibi baş sallamak (2929)
Ahmak iti yol kocatır. (146)
Ak köpeğin (itin) pamuk pazarına (pamuğa, pamukçuya) zararı vardır. (188)
Akılsız iti yol kocatır. (179)
Akılsız köpeği yol kocatır. (Ahmak iti yol kocatır) (181)

Ala keçiyi gören içi dolu yağ sanır. (206)
Altımdan bir yılan çıktı, döndü döndü beni soktu. (3143)
Aralarından kara kedi geçmek (3251)
Arslan kocayınca sıçan deliği gözetir. (345)
Arslan kükrerse atın ayağı kösteklenir. (346)
At sahibine (ağasına, biniciye) göre eser (kişner). (414)
Ata nal çakıldığını görmüş, kurbağa ayağını uzatmış. (3364)
Atım tepmez, itim kapmaz deme. (Atın tepmezi, itin kapmazı olmaz). (396)
Atın tepmezi, itin kapmazı olmaz. (401)
Ayıyı (maymunu) fırına (ateşe) atmışlar, yavrusunu ayağının altına almış. (446)
Baş ol da eşek başı (soğan başı) ol. (543)
Baz bazla, kaz kazla, kel tavuk topal horozla. (552)
Besle kargayı, oysun gözünü. (565)
Beş tavuğa bir horoz yeter. (573)
Bir çöplükte iki horoz ötmez. (618)
Bir pire için yorgan yakmak (3976)
Bir uyuz keçi bir sürüyü boklar. (665)
Bostana dadanan eşeğin kuyruğu, kulağı olmaz. (689)
Cami duvarına işeyen itin ölümü yakındır. (733)
Cennet öküzü (4278)
Çok gezen tavuk, ayağında pis getirir. (816)
Dağ ayısı (4488)
Denize düşen yılana (yosuna) sarılır. (897)
Densiz deve kuyruğu, "deh!" demeden sallanır. (900)
Deve boynuz ararken kulaktan olmuş. (926)
Deve büyüktür amma beşini bir eşek yeder. (Eşek küçüktür amma dokuz deveyi yeder). (927)
Deve Kâbe'ye gitmekle hacı olmaz. (931)
Deve nalbanta bakar gibi (bakmak) (4631)
Devekuşu gibi (4630)
Deveye "boynun eğri." demişler, "nerem doğru ki?" demiş. (4633)
Deveyi yardan uçuran (atan) bir tutam ottur. (937)
Devletin malı deniz, yemeyen domuz… (940)
Dilini eşek arısı soksun. (4697)
Dilini fare mi yedi? (4698)
Domuz derisi(nden) post olmaz, eski düşman dost olmaz. (986)
Domuzun kuyruğunu kes yine domuz. (987)
Eceli (ölümü?) gelen (yaklaşan) it cami (mescit) duvarına (avlusuna) siyer (işer). (1050)
Eceli gelen fare, kedi taşağı kaşır. (1049)
Eşeğe (katıra) cilve yap demişler, çifte (tekme) atmış. (1152)
Eşeğe altın semer vursalar yine eşektir. (1151)
Eşeğe marifetini göster demişler, yıkılıp ağnamış (yatıp yuvarlanmış). (1154)

Eşeği düğüne çağırmışlar, ya odun eksik, ya su demiş. (1159)
Eşeğin gönlüne kalsa bir bağ maydanozu götürmez. (1160)
Eşeğin ölümü köpeğe düğündür. (1163)
Eşeğin yorulduğu yere han (köy) yapılmaz. (1164)
Eşek at olmaz, ciğer et olmaz. (1168)
Eşek başı mı? (5198)
Eşek bile bir düştüğü yere (çukura) bir daha düşmez. (1169)
Eşek eşeği ödünç kaşır. (1172)
Eşek hoşaftan ne anlar? (1174)
Eşek inadı (5200)
Eşek kocamakla (büyümekle) tavla başı olmaz. (1175)
Eşek kuyruğu gibi ne uzar ne kısalır. (5202)
Eşek küçüktür ama dokuz deveyi yeder. (1177)
Eşek şakası (5204)
Garip itin kuyruğu bacağı arasında (götünde, kıçına kısık) gerek (olur). (1226)
Güttüğüm domuzu bana öğretme (5805)
Her deliğe (taşın altına) elini sokma, ya yılan çıkar ya çıyan. (1403)
Her horoz kendi çöplüğünde (küllüğünde) öter (eşinir). (1412)
Herkes zibilliğinin horozu. (Her horoz zibilliğinde öter.) (1446)
Hıyar akçesiyle alınan eşeğin ölümü sudan olur. (1472)
Horoz ölür, gözü çöplükte kalır. (1481)
Isıracak it dişini (diş) göstermez. (1489)
İt ağzını kemik tutar. (1585)
İt canlı (6379)
İt değmekle (işemekle) deniz pis olmaz. (1587)
İt derisinden post olmaz. (1588)
İt dişi domuz derisi (iki aşağılık kişi birbirleriyle boğuşsunlar.) (6380)
İt ite buyurur, it de kuyruğuna. (1599)
İt, boku acından yer. (1586)
İte atsan yemez. (6381)
İte dalaşmaktan çalıyı dolanmak iyidir. (1589)
İti an, (değneği yanına koy) tası eline al. (1591)
İtin (köpeğin) ahmağı baklavadan pay umar. (1592)
İtin (köpeğin) duası kabul (makbul) olsa(ydı) gökten kemik yağar(dı). (1594)
İtin akılsızı kurban bayramında sılaya gider. (1593)
İtin gönlüne kalsa günde bir leş yer. (1595)
İtin ölümü gelirse cami duvarına işer. (1597)
İtle (köpekle) dalaşmaktan çalıyı dolaşmak yeğdir. (Köpeğe dalaşmaktan çalıyı dolanmak yeğdir.) (1606)
İtle çuvala girilmez. (1605)
İtle yatan bitle kalkar. (1607)
Karga ile gezen boka konar. (1678)
Karga kekliği taklit edeyim derken kendi yürüyüşünü şaşırmış. (1679)

Karga mandayı (saksağan danayı) babası hayrına bitlemez. (1680)
Karga şakırdamış bülbülüm sanmış. (1681)
Karınca kanatlanınca serçe oldum sanır. (1686)
Kartalın beğenmediğini kargalar kapışır. (1698)
Katır inadı (6635)
Katıra (eşeğe) cilve yap demişler, çifte (tekme) atmış. (1713)
Katıra baban kim demişler, dayım at demiş. (1712)
Kaz kafalı (6656)
Kaz kazla, daz dazla, kel tavuk kel (topal) horozla. (1739)
Keçi geberse de kuyruğunu indirmez. (1743)
Keçi kurttan kurtulsa gergedan olur. (1744)
Keçide de (keçinin de) sakal (sakalı) var. (Sakal keçide de var.) (1742)
Kedi götünü görmüş, yaram var demiş. (Kedi kıçına bakar da yaram var dermiş.) (1751)
Kedi törpüyü yalar da kanlar çıktıkça oh der. (1757)
Kedi uzanamadığı (yetişemediği) ciğere, pis (murdar) der. (1758)
Kedinin boynuna ciğer asılmaz. (1752)
Kedinin usluluğu, sıçan görünceye kadardır. (1756)
Kediye bokun kimya demişler, üstünü örtmüş. (1760)
Kediyi sıkıştırırsan üstüne atılır. (1761)
Kılavuzu karga olanın burnu boktan kalkmaz (kurtulmaz, çıkmaz). (1788)
Kırk serçeden bir kaz iyi. (1795)
Köpeğe dalaşmaktan çalıyı dolanmak yeğdir. (1871)
Köpeğe gem vurma, kendisini at sanır. (1872)
Köpek bile yal yediği kaba pislemez (sıçmaz). (1877)
Köprüyü geçinceye kadar ayıya dayı derler. (1884)
Kurt kocayınca köpeğin maskarası olur. (1928)
Leyleğin ömrü (günü) laklaka ile geçer. (1969)
Leyleğin yuvadan attığı yavru (7068)
Maymun yoğurdu yemiş, artığını ayının yüzüne sürmüş. (1999)
Maymunu fırına (ateşe) atmışlar, yavrusunu ayağının altına almış. (1998)
Orman olur da domuz olmaz mı? (2085)
Örümcek kafalı (7480)
Parayı domuzun boynuna takmışlar da "Domuz Ağa!" diye çağırmışlar. (2159)
Sakal keçide de var. (2211)
Saksağan danayı babası hayrına bitlemez. (2215)
Serkeş öküz (son) soluğu kasap dükkânında alır. (2254)
Sinek küçüktür ama mide bulandırır. (2272)
Su içene yılan bile dokunmaz. (2316)
Şahin gözünü ette açmış; karga gözünü bokta açmış. (2331)
Şaşkın ördek, başını bırakır, kıçından dalar. (2339)
Tabak mısın, it bokuna muhtaçsın. (2352)
Talihsiz hacıyı deve üstünde yılan sokar. (2355)

Tavuk kaza bakmış da kıçını yırtmış. (2389)
Üç kuruşluk eşeğin beş paralık sıpası olur. (2458)
Yalnız kalanı kurt yer. (2512)
Yalnız öküz, çifte (boyunduruğa) koşulmaz. (2514)
Yazın harmana sıçan öküzün kışın yemlikte ağzına gelir. (2552)
Yılan kendi eğriliğine bakmaz da devenin boynu eğri der. (2578)
Yılana yumuşak diye el sunma. (2575)
Yılanın başı küçükken ezilir. (2576)
Yırtıcı (alıcı) kuşun ömrü az olur. (2583)

Deyim ve atasözlerinde hayvanların yanı sıra birtakım *bitki* ve *nesnelerin* de bir durumu veya bir kişiyi daha iyi anlatabilmek için kullanıldığı bu tarz kötüleme ifadelerine rastlayabiliriz:

Ağaca balta vurmuşlar sapı bedenimden demiş. (92)
Bir baş soğan bir kazanı kokutur. (616)
Ceviz, kabuğundan çıkmış; kabuğunu beğenmemiş. (4285)
Darı unundan baklava, incir ağacından oklava olmaz. (854)
Kiraz, dut yetişmese beni yiyenin boynunu sapıma döndürürüm demiş. (1829)
Muşmula suratlı (7190)
Zerdaliden kaval olmaz, al zurnadan haberi. (2654)

Türklerin yaşadıkları coğrafi ortam onlara ister istemez doğayla iç içe olma zorunluluğunu getirmiştir. Daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşan Türk toplumunun söyledikleri deyim ve atasözlerinde *iklim* ve *takvimle* ilgili yargılara da yer yer rastlanmaktadır. Bu yargılar aylar ve mevsimler gibi belirli zaman dilimlerinin insan yaşamını olumsuz yönde etkilemesinden, onların yaşamını kısmen zorlaştırmasından söz etmektedir. Yani diğer bir ifadeyle onlarla ilgili olarak olumsuz birtakım değerlendirmeler yapılmaktadır. Aslında bunlar o zaman dilimlerini kötülemek maksadıyla söylenmiş sözlerden ziyade bu zaman dilimleriyle alakalı insanları uyarmak vazifesini görür.

Mart ayı, dert ayı... (1984)
Mart ayların çingenesidir. (1985)
Mart çıkmadıkça dert çıkmaz. (1986)
Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır. (1988)
Akşamın hayrından sabahın şerri iyidir (yeğdir). (195)
Akşama karşı gitme, tana karşı yatma. (194)
Şubatın sonundan, martın onundan kork. (2350)

Atasözü ve deyimlerde bazı eylemleri yapmak kötülenmiş, o eylemleri yapmamak onlardan uzak durmak salık verilmiştir. Öfkelenmek, kefil olmak, çok konuşmak, sır paylaşmak gibi *eylemler* kötülenmiş yapılmaması öğütlenmiştir.

Borcun yoksa kefil ol, işin yoksa şahit ol. (675)
İşin yoksa şahit ol, paran çoksa (borcun yoksa) kefil ol. (1578)
Öfkeyle kalkan zararla (ziyanla) oturur. (2105)

Öfkede akıl olmaz. (2104)
Rüşvet kapıdan girince insaf (iman) bacadan çıkar. (2178)
Söz gümüşse sükût altındır. (2300)
Verip (de) pişman olmaktan, vermeyip (de) düşman olmak yeğdir. (2486)
Sırrını açma dostuna (dostunun dostu vardır) o da söyler dostuna. (2270)

Atasözü ve deyimlerde belli *kavramlar, durumlar* ya da *sıfatlar* da zaman zaman kötülenmiştir. Belli özellikleri taşımak, belli sıfatlarla muttasıf olmak bir eksiklik olarak nitelendirilmiştir. Açlık, kellik, yalnızlık, bekârlık, fakirlik, cahillik, şöhret, boşboğazlık, çocukluk ve azgınlık gibi özellikler genellikle kötü sıfatlar olarak nitelendirilmiş, bu özellikleri taşıyan kişiler de bu bağlamda kötülenmiştir.

Acıkmış kudurmuştan beterdir. (20)
Aç aman bilmez, çocuk zaman bilmez. (28)
Aç ile dost olayım diyen peşin karnını doyursun. (51)
Aç ile eceli gelen söyleşir. (52)
Aç, yanından kaç. (63)
Açа kuru ekmek bal helvası gibi gelir. (Açа arpa ekmeği etten lezzetli gelir). (27)
Açın gözü ekmek teknesinde olur. (45)
Açın imanı olmaz. (46)
Açın karnı doyar, gözü doymaz. (47)
Adamın (insanın) kötüsü olmaz, meğer züğürt ola. (84)
Ahmağa yüz, abdala söz vermeye gelmez. (144)
Ahmak gelin yengeyi halayığı sanır. (145)
Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır. (Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun) (168)
Akıllı düşününceye kadar deli oğlunu eveirir. (169)
Akılsız kasabın gerisine kaçar masadı. (180)
Akın (beyazın) adı (var), karanın (esmerin) tadı (var). (183)
Alışmış kudurmuştan beterdir. (225)
Bakanından kork. (85)
Bekâr gözü, kör gözü... (554)
Bekârın parasını it yer, yakasını bit. (555)
Bekârlık maskaralık. (556)
Boş çuval ayakta (dik) durmaz. (695)
Boşboğazı cehenneme atmışlar, odun yaş (az) diye bağırmış. (694)
Cahile söz (laf) anlatmak, deveye hendek atlatmaktan güçtür (zordur). (729)
Cahilin dostluğundan, âlimin düşmanlığı yeğdir. (730)
Cahilin sofusu, şeytanın maskarası... (731)
Çürük (bitli, kurtlu) baklanın kör alıcısı olur. (834)
Devletli ile deli bildiğini işler. (942)
Devletliye dokun geç, fukaradan sakın geç. (945)
Dilenciye hıyar vermişler, eğri diye beğenmemiş. (4674)
Eskiye itibar (rağbet) olsaydı bitpazarına nur yağardı. (1148)

Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıp. (1208)
Faydasız baş, mezara yaraşır. (1212)
Gailesiz baş, yerin altında. (1223)
Görmemişin oğlu olmuş, çekmiş çükünü koparmış. (1294)
Güzel bürünür, çirkin görünür. (1329)
Güzele köken yakışır, çirkine allar n'eylesin. (1334)
Halayıktan kadın olmaz, gül ağacından odun. (Gül dalından odun, beslemeden kadın olmaz). (1351)
Her güzelin bir kusuru (huyu) vardır. (1411)
İyilik et kele, övünsün ele. (1623)
Kel ilaç bilse kendi başına sürer. (1766)
Kel kız teyzesinin saçıyla övünür. (1769)
Kel yanında kabak anılmaz. (1773)
Kele köseden yardım olmaz. (1765)
Kelin ayıbını takke örter. (1767)
Kör bile düştüğü çukura bir daha düşmez. (1887)
Ölüsü olan bir gün ağlar; delisi olan her gün ağlar. (2132)
Parayı zapt etmek deliyi zapt etmekten zordur. (2161)
Satılık ziftin olsun, Selanik'ten kel gelir. (2229)
Şöhret afettir. (2349)
Tembele dediler: Kapını ört. Dedi: Yel eser örter. (2398)
Tembele iş buyur (buyurursan) sana akıl öğretsin (öğretir). (Nasihat istersen tembele iş buyur.) (2399)
Tembele kapını ört demişler, yel eser örter demiş. (2400)
Tok iken yemek yiyen, mezarını dişiyle kazar. (2424)
Tok, acın halinden bilmez (ne bilir). (2422)
Üşenenin (utananın, erinenin) oğlu, kızı olmamış. (2462)
Var evi kerem evi, yok evi verem (elem) evi. (2473)
Var ne bilsin yok halinden. (2477)
Yalancının evi yanmış, kimse inanmamış. (2508)
Yalancının mumu yatsıya kadar yanar. (2509)
Yalancıyı kaçtığı yere kadar kovalamalı. (2510)
Yalnız taş, duvar olmaz. (2515)
Yalnızlık, Allah'a mahsustur (yaraşır). (2513)
Yoksul, ala ata binse, selam almaz. (2601)
Züğürt olup düşünmektense, uyuz olup kaşınmak yeğdir. (2666)
Züğürtlük, zâdeliği (soyluluk) bozar. (2665)

Türkler tarih boyunca çeşitli milletlerle karşılaşmış, etkileşim halinde olmuşlardır. Bu milletlerle birlikte yaşamışlar, onlardan etkilenmiş, onları da etkilemişlerdir. Bu etkileşim neticesinde halkın ortak kültürünün aynası olan deyimlerde *farklı milletlere ait birtakım unsurlar*ın olması da gayet doğaldır. Bu ulusların bazı yaşayış ve fiziksel özelliklerinden hareketle kötüleme sayılabilecek sözlerin Türkçe atasözü ve deyimlerde

bulunmasından Türklerin bu milletleri tahkir ve tezyif ettikleri anlaşılmamalıdır. Çünkü Türkler yer yer kendilerine ait olumsuz özellikleri de atasözü ve deyimler yoluyla zikretmekten çekinmemişlerdir.

Acemi nalbant Kürt (gâvur, ahmak) eşeğinde (öğrenir, usta olur) dener kendini. (15)
Çingene çalar, Kürt oynar (4437)
Yahudi pazarlığı (8528)
Yahudi yaygarası (8529)
Türk'ün aklı sonradan gelir. (2437)
Çingene çergesi (derme çatma) (4438)
Çingene düğünü (4440)
Çingene kavgası (4441)
Çingene maşası (çirkin, kara kuru kişi) (4440)
Anladımsa Arap olayım (3226)
Arap saçına dönmek (3258)
Arnavut'a sormuşlar Cehenneme gider misin? diye, Aylık kaç? demiş. (Cehenneme kira var. Paradan haber ver.) (336)
Çingene ciğer pişirir, yemeden karnın(ı) şişirir. (790)
Çingeneye beylik vermişler, önce babasını asmış (kesmiş). (793)
Kürdün yağı çok olunca, hem yer, hem yüzüne sürer. (1957)

Türk milletinin tarih boyunca ön plana çıkardığı değerlerden birisi de *aile* ve *akrabalık* ilişkileridir. Bazı araştırmacılar Türklerin sağlam devlet kurma özelliklerini bu sağlam aile yapısına bağlar. Atasözleri ve deyimler, aile yaşantısı içinde bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini olumlu ve olumsuz yönleriyle ele alır ve tamamının gerçekçi yönlerini irdeleyerek gözler önüne sererler (Çobanoğlu 2004, 31). Baba, anne, evlat, dayı, hala, yenge atasözü ve deyimlerde geçen başlıca akrabalık adlarıdır. Baba, aileyi kuşatıcı, kollayıcı, evlatlar genellikle para yiyici olarak görülür. Elti, gelin, kaynana ve görümce genellikle birbirlerinin kötülüklerini isteyen kişiler olarak karşımıza çıkar.

Anası sarımsak, babası soğan (3220)
Akraba ile ye iç, alışveriş etme. (Bkz. Dost ile ye, iç…) (192)
Akrabanın akrabaya akrep etmez ettiğini. (193)
Baba oğluna bir bağ bağışlamış, oğul babaya bir salkım üzüm vermemiş. (479)
Babasından mal kalan, merteği (direk) içinden bitmiş sanır. (480)
Bir baba dokuz oğlu (evladı) besler, dokuz oğul (evlat) bir babayı beslemez. (614)
Bir evde iki kız, biri çuvaldız biri biz*. (631)
Elti eltiden kaçar, görümceler bayrak açar. (1106)
Elti eltiye eş olmaz, arpa unundan aş olmaz. (1107)
Gelin, altın taht (kürsü) getirmiş, çıkmış (üstüne) kendisi oturmuş. (1245)
Gelin halı getirir, serer kendi oturur. (1250)
Gül dalından odun, beslemeden kadın olmaz. (1311)
Güvenme (inanma) dostuna, saman doldurur postuna. (1327)
İnanma dostuna, saman doldurur postuna. (1529)

* Meşin gibi şeyler dikilirken iğneye yol açmak için kullanılan, bir sapa çakılmış ince çivi gibi kalın iğne.

Kardeş kardeşin (hısım hısımın) ne öldüğünü ister; ne onduğunu. (1673)
Kaynana öcü, oğlu cici. (1728)
Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse gelinin başını yarar. (1729)
Kızını dövmeyen dizini döver. (1811)
Kızı gönlüne bırakırsan ya davulcuya varır (kaçar), ya zurnacıya. (1809)
Kızın var, sızın var. (1812)
Kötü söyleme eşine, ağı katar aşına. (1905)
Kuma (ortak) gemisi yürümüş, elti gemisi yürümemiş. (1920)
Oğlan doğurdum, oydu beni; kız doğurdum, soydu beni. (2064)
Yaman komşu, yaman avrat, yaman at; birinden göç, birin boşa, birin sat. (2516)
Bir ev (gemi) donanır, bir kız (çıplak) donanmaz. (632)
Buğdayım var deme ambara girmeyince, oğlum var deme yoksulluğa ermeyince (düşmeyince). (713)
Çocuğa iş, ardına sen düş. (802)
Çocuğa iş buyuran, ardınca kendi gider. (Çocuğu işe sal, ardınca sen var). (Çocuğa iş, ardına sen düş).
(Uşağı işe koş, sen de ardına düş). (803)
Çocuğu işe sal, ardınca sen var. (804)
Evladın var mı, derdin var. (1201)
Kardaş değil, kara taş. (6586)
Aman dayı ölüyorum. –Valla yeğen sen bilirsin. (3177)

Atasözü ve deyimlerimizde sıkça karşılaştığımız özelliklerden biri de kişi adlarının geçmesidir. Atasözlerinde özel adlar deyimlere nazaran daha az karşımıza çıkar. Bu durum atasözlerinin deyimlere göre daha genelgeçer olduğu ile açıklanabilir. Bu konuda çalışma yapan bazı araştırmacılar (Türkmen, 2009: 103) deyim ve atasözlerinde geçen kişileri şu şekilde tasnif etmişlerdir:

1.Türk kültüründe önemli iz bırakmış tarihi kişilerin adları,
2. Kafiye ve söz sanatı yapabilmek için kullanılan adlar,
3. Diğer kişi adları,
4. Şahıs ismi olmadığı halde öyle algılanan adlar.

Bu şekilde gruplanan deyim ve atasözlerinde geçen *adlar*, çeşitli sıfatlarla birlikte kullanılarak kötülenmiş, kimi özelliklerinden dolayı eleştirilmiş, alaya alınmışlardır.

1. Türk kültüründe önemli iz bırakmış tarihi kişilerin adları:
Altından Çapanoğlu çıkmak (3153)*
Atma Recep din kardeşiyiz. (3404)

* *Altından Çapanoğlu çıkmak* ve *Çapanoğlu'nun abdest suyu gibi* deyimlerinde karşımıza çıkan Çapanoğulları ile ilgili olarak iki hikâyeden bahsedilir. Birinci rivayette Çapanoğlu Süleyman Bey, 3. Selim döneminde padişahla yakın ilişki içinde olan ve Bozok merkez olmak üzere Orta Anadolu'da hâkimiyet kuran biridir. İkincisi rivayette ise Çapanoğlu zekâsıyla ön plana çıkan ve Yozgat'a gelerek oradaki halkı birtakım batıl inançlara yönlendiren bir şeyhe ders vermesiyle maruf bir beydir (Şenyapılı, 2003: 66-67).

2. Kafiye ve söz sanatı yapabilmek için kullanılan adlar:
Âleme (herkese) talih, bize kör Salih (3071)
Sıçtı Cafer, bez getir. (7837)
Yüz verdik Ali'ye (deliye) geldi sıçtı halıya. (2632)

3. Diğer kişi adları:
Düttürü Leyla (4903)
Deli Raziye (4579)
Ali Fakı'ya yazdırdık, daha beter azdırdık. (3089)

4. Şahıs ismi olmadığı halde öyle algılanan adlar:
Ali kıran baş kesen (3090)*
Alicengiz oyunu (3088)**

Atasözü ve deyimlerde bazı *meslek erbabı kişiler* ya da *belli uğraşlar içinde olanlar*la ilgili olarak olumsuz kanılar da zikredilmiştir. Çoban, kadı, hekim, kasap, terzi, bezirgân ve dilenci gibi belli sıfatlarla anılan insanlar olumsuz yönleriyle örneklenmişlerdir. Bunların kimisi bazı gerçekleri vurgulamak için onların örnek gösterilmesi şeklinde, bazıları ise doğrudan o mesleği icra edenlerin taşıdıkları özelliklerini yermek, kötülemek biçimindedir. Atasözü ve deyimlerde yaptıkları işi doğru dürüst yapmayanlar, görevini kötüye kullananlar ya da yaptığı işle sosyal yaşamı dengeleyemeyenler alaylı bir üslupla eleştirilmiştir.

(Lafın azı, uzu) çobana verme kızı, ya koyun güttürür ya kuzu. (1961)
Ağa borç eder, uşak harç. (91)
Ağanın alnı terlemezse ırgatın burnu kanamaz. (106)
Çağrılmayan yere çörekçi ile börekçi gider. (762)
Çobana verme kızı, ya koyun güttürür ya kuzu. (Lafın azı, uzu çobana verme kızı, ya koyun güttürür ya kuzu). (799)
Davacın kadı olursa yardımcın Allah olsun. (Davacısı kadı olanın yardımcısı Allah olsun). (855)
Dilencinin torbası dolmaz. (956)
Dilenciye borçlu olma, ya düğünde ister; ya bayramda. (957)
Hekimden sorma, çekenden sor. (1389)
İşini bilmeyen kasap, ne bıçak kor ne masat. (1574)
Kasap ekmeği yavan yer. Bkz. Terzi kendi söküğünü dikemez. (1702)
Korkak bezirgân (tüccar) ne kâr eder ne ziyan (zarar). (1855)
Terzi kendi söküğünü (dikişini) dikemez. (2408)
Uşağı işe koş, sen de ardına düş. (2449)
Züğürtleyen bezirgân, eski defterleri yoklar. (2664)

* Deyiminin "Dalı kıran başı keser." sözünden galat olduğu söylenmektedir. Fatih Sultan Mehmet'e atfedilen "Ormanlarımdan bir dal kesenin başını keserim." sözü halk arasında önce "Dal kıran baş keser." biçimine, sonra da "*Ali kıran baş kesen"e* dönüşmüştür (Pala, 2006: 13).

** *Ali Cengiz oyunu* "kurnazca ve haince düzen" (Parlatır, 2008: 71) deyiminde geçen Ali Cengiz isminin *Ali Cengiz masalı* ile ilişkisi düşünüldüğü gibi, *âl-i Cengiz* "Cengiz soyu" biçiminin yanlış yorumlanmasıyla oluştuğu söylenmekte ve Anadolu'daki Moğol istilasıyla ilgili olduğu da ifade edilmektedir (Pala, 2006: 15-16).

Kültürün önemli bir unsuru olan *din*; tarih, dil, sanat ve estetik gibi insanlığın başlangıcından bu yana insanlarla beraber var olan, içeriği insan ve ibadet ilkeleriyle daima kültürler üzerinde büyük etkisi olan bir olgudur (Güven, 2012: 933). Bu yüzden her toplum için önemli bir kültür kaynağı olan deyim ve atasözlerimizin içinde çok sayıda dini terminolojiye ait ifade bulunmaktadır. Bu ifadeler olumlu anlamlar ihtiva ettiği gibi olumsuz çağrışımlarda da bulunabilmektedir. Abdal, sofu, imam, hoca, derviş* veya çeşitli başka din mensupları toplum tarafından uydurulan birtakım yakıştırmalara maruz kalmaktadır. Kötülenen bu kişiler veya var olduğu toplum tarafından kabul gören bazı kavram ve varlıklar dinin özüne halel getirmemekte olup aslında dinin özüne aykırı davranışlarda bulundukları için o kişiler eleştirilmişlerdir.

Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aşa girince yağ oldum sanır. (4)

Abdalın dostluğu köy görününceye kadar (dır). (6)

Abdalın karnı doyunca gözü pabucundadır (yolda olur)**. (7)

Abdalın yağı çok olursa gâh borusuna çalar, gâh gerisine (Çobanın yağı çok olursa çarığına sürer). (8)

Abdestsiz sofuya namaz mı dayanır? (307)

Adam adamın şeytanı (dır). (72)***

Akşam Hacı Mehmet, sabah eskici Yahudi (3038)

Akşam Yezit diye öldürdüler, sabah şehit diye gömdüler. (3042)

Cami ne kadar büyük (cemaat ne kadar çok) olsa imam (hoca) gene bildiğini okur. (734)

Deli deliden hoşlanır, imam ölüden. (873)

Dervişe Bağdat'ta pilav var demişler. Yalan değilse ırak değil demiş. (920)

Dışı hoca, içi baca (4645)

Erenlerin sağı, solu (belli) olmaz. (1123)

Felek, kimine kavun yedirir, kimine kelek. (1214)

Gâvurun ekmeğini yiyen gâvurun kılıcını çalar. (1230)

Gâvurun tembeli kesiş, Müslümanın tembeli derviş olur. (1231)

Harman sonu dervişlerindir. (1367)

Hocanın dediğini yap (söylediğini dinle), yaptığını yapma (Hocanın (1477)

İmam evinden aş, ölü gözünden yaş çıkmaz. (1526)

Keskin akıl (zekâ) keramete kıç attırır. (1783)

Sofu soğan yemez, bulunca sapını komaz. (2280)

Şeytan adamı kandırır, ama suyunu ısıtıvermez. (2343)

Şeytanın dostluğu darağacına kadardır. (2344)

---

* "Tasavvuftan dilimize geçen deyim ve atasözleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Abdülbaki Gölpınarlı, 1977, Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, ss. 4-8, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.

** Bazı sözlere dar bir çevre veya grup içinde, kendilerini yüceltmek veya bir topluluğu kötülemek amacıyla bir kısmı değiştirilmiş şekillerde rastlanır. "Abdalın karnı doyunca gözü pabucundadır." sözündeki "apdal" yerine başka kavim, soy veya grup adlarının konması gibi. Olumsuz yargılı olan bazı atasözleri de daha çok özel bir durumu dile getirirler, yine dar bir çevre içinde ve belli durumlarda pek seyrek kullanılırlar. Bu sözlerdeki yargının da bütün toplum tarafından benimsendiği söylenemez (Üstüner, 2002: 38).

*** Bu sözü, Thomas Hobbes, insanın içinde bulunduğu doğal ortamda, birbirlerine karşı savaş halinde bulunduklarını ifade etmek için "İnsan insanın kurdudur." şeklinde söylemiştir (Özden, 2001: 100-101).

Şeytanla kabak ekenin kabak başına patlar. (2345)
Şeytanla ortak buğday eken samanını alır. (2346)
Yarım hekim candan eder, yarım hoca dinden eder. (2528)

Kadın, eski Türk toplumlarında oldukça önemli bir yere sahipti. Toplumun temel taşı olan ailenin direği, kurucusu, ayakta tutanı idi. Devamlı hakanın yanındaydı. Eski Türkler hem demokrat hem de feminist idiler. Türklerin feminist olmasına başka bir sebep de eski Türklerce Şamanizm'in kadındaki kutsi kuvvete dayanmasıydı. Türk Şamanları, sihir kuvvetiyle harikalar gösterebilmek için kendilerini kadınlara benzetmeye mecbur idiler. Bir emrin kabul edilmesi için mutlaka "hakan ve hatun emrediyor ki" sözü ile başlaması lazımdı. Hakan tek başına bir elçiyi huzuruna kabul edemezdi (Gökalp, 1970: 164-165). Bütün bu örnekler Türkler dışındaki uluslar, kadını bir insan olarak bile görmezken aynı dönemlerde Türklerde kadının erkeklerle aynı haklara sahip olması kültürümüzde kadına ne kadar çok değer verildiğinin en büyük göstergesidir.

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan kadın, deyim ve atasözlerinde kadın, kız, avrat, eş, karı, dişi, sevgili, yâr, dilber, güzel gibi kelimelerle karşılanır. Atasözlerimizde kızlık çağından itibaren kadını Salim Küçük şu şekilde tasvir etmektedir: Kız daha beşikte iken çeyizi hazırlanmaya başlanır. Kızı olan bahtlıdır ama kız çocuğunun sorunları ve sorumlulukları çok ve çeşitlidir. Kızlar giyime ve süse düşkündür. Öyle ki bir evde iki kız olursa her biri bir taraftan aileyi sıkıştırır. Yedi yaşından sonra kızın ayağı yere değer, on beşinden sonra evlendirilir. Evlenirken kızın uzun saçlısı tercih edilir. Deli kız tercih edilmez çünkü deli gelin olur. Evlenilecek kızın özellikleri sağdan soldan araştırılarak öğrenilir. Kızın soylu ve köklü bir aileye mensup olmasına dikkat edilir. Kız sevdiğine verilir. Evlenilecek kızın kız olmasına dikkat edilir. Evlenmekte acele eden kız mutlu olmaz. Evlilikte kız erkekten yaşça küçük olmalıdır. Mesleği çobanlık olan kimseye kız verilmez. Kız bildiği her şeyi annesinden öğrenir zira ana ile kız birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Annenin evlilik yaşantısı kızına aynen akseder. Kız halasına çeker. Kızın terbiyesinde gerekirse dayaktan kaçınılmaz, aksi takdirde istenmeyen durumlarla karşılaşılabilir (Küçük, 2003: 219-220).

Anlam bakımından ele aldığımızda deyim ve atasözlerimizde *kadın*dan genellikle olumlu yönleriyle bahsedilmiş olmasına karşın zaman zaman onları küçük düşüren kötüleyen ifadelere de rastlanmaktadır:

Avrat (kadın) malı, kapı mandalı (Karı malı hamam tokmağıdır). (427)
Erkeğin şeytanı kadın (karı). (Kadın erkeğin şeytanıdır). (1132)
Gökyüzünde düğün var deseler, kadınlar merdiven kurmaya kalkar. (1271)
Kadın erkeğin şeytanıdır. (1638)
Kadının (cahilin) sofusu, şeytanın maskarası... (1640)
Kadının şamdanı altın olsa mumu dikecek erkektir. (1641)
Kadın malı, kapı mandalı... (1646)
Karı (kadın) malı kapı mandalı (hamam tokmağıdır). (1684)
Saçı uzun aklı kısa (7700)

SONUÇ

İlk çağlardan itibaren insanların yaşamında önemli bir yer tutan kültür, genel olarak inanç, dil, sanat, edebiyat, duygu ve düşünce alanındaki soyut ya da somut değerler bütününden meydana gelir. Kültürün bu unsurları asırları aşan süre zarfında toplumun kabullenmesi sonucu oluşur ve varlığını devam ettirir. Sözlü halk geleneği içinde önemli bir yere sahip olan atasözleri ve deyimler de deneme yanılma ve halkın kabullenişi yoluyla ortaya çıktığından diğer sözlü halk kültürü ürünlerine göre belki daha uzun zamanda oluşmuş ve oluştuktan sonra da yaşamın her safhasında varlığını sürdürmüştür. Aynı zamanda bu atasözü ve deyimler, toplumun değer yargılarını, kültürel özelliklerini de yansıtır.

Bütün bu özelliklerinin yanında deyim ve atasözlerinde toplumdaki herkes tarafından kabul görmeyen birtakım düşünceleri ifade eden "olumsuz yargılı atasözleri" veya bir milleti, bir nesneyi, bir hayvanı kötüleyici, onları küçük düşürücü birtakım yargıları ifade eden sözler de bulunabilmektedir. Fakat atasözlerinin özellikleri iyi tahlil edilir ve bu özellikler göz önüne alınırsa, olumsuz yargı içerdiği sanılan pek çok sözün yanlış yorumlandığı veya gerçekten menfi bir yargıyı anlatmadığı; bununla birlikte gerek kullanımda gerekse algılayış ve değerlendirmedeki yanlışlarının bazı deyim ve atasözleri için zaman zaman böyle bir düşünce oluşturduğu anlaşılmaktadır (Üstüner, 2002: 35).

Atasözleri ve deyimler ait oldukları milletin karakter, gelenek, tutum, davranış ve inançlarını yansıtır. Bu nedenle bir toplumun değer yargılarını bu sözlerden hareketle anlamaya çalışanlar, atasözleri ve deyimlerin bu özelliklerini göz önünde bulundurmadıkları için, millî kimliğe ters sonuçlara ulaşabilmekte ve milletin hak etmediği haksız eleştiriler yapabilmektedirler.

KAYNAKÇA

AKSOY Ömer Asım (1953) "Atasözleri ve Deyimler Hakkında III", Türk Dili, II/16 (Ocak 1953), ss. 205-208.

AKSOY, Ömer Asım (1988) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II, İstanbul: İnkılâp Kitabevi

ALBAYRAK, Nurettin (2009) Türkiye Türkçesinde Atasözleri, İstanbul: Kapı Yayınları.

ÇOBANOĞLU, Özkul (2004) Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

DUYMAZ, Recep (2005) Atalar Sözü/Müntehebât-ı Durûb-ı Emsâl, İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

ERGİN, Muharrem (2011) Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

GÖKALP, Ziya (1970) Türkçülüğün Esasları (Haz. Mehmet Kaplan), İstanbul: Varlık Yayınları.

GÖLPINARLI, Abdülbaki (1977) Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.

GÜVEN, Mustafa (2012) "Kültürün Bir Unsuru Olarak Din", Batman University, Journal of Science, Volume 1, Number 1, 2012 ss. 933-948, (Batman University İnternational Participated Science and Culture Symposium, 18-20 April 2012).

KEKLİK, Saadettin (2013) "Atasözleri Sadece Gerçek ve Mecaz Anlamlı mıdır?", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 23, ss. 239-250

KÜÇÜK, Salim (2003) "Cinsiyet Ayrımlı Atasözlerinde Kadın ve Erkek Kimliği", AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt V, Sayı 2, Aralık 2003, ss. 213-224, Afyon.

OY, Aydın (1972) Tarih Boyunca Türk Atasözleri. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

OY, Aydın (1991) "Atasözü", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. IV, ss. 44-46

ÖZDEN, Ömer (2001) "Türk Atasözlerinde İnsan", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15/2001, ss. 75-105.

PALA, İskender (2006) İki Dirhem Bir Çekirdek, İstanbul: Kapı Yayınları.

PARLATIR, İsmail (2008) Atasözleri ve Deyimler: Atasözleri, Ankara: Yargı Yayınevi.

POYRAZ, Yakup ve TERGİP, Ayhan (2010) "18. Yüzyıl Dîvan Şairlerinden Hâkim'in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı) / The Journal of International Social Research, Volume 3/15, ss.188-202.

ŞEMSEDDİN SAMİ (1989) Kamus-ı Türkî. İstanbul: Enderun Kitabevi.

ŞENOCAK, Ebru (2001) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Fırat University Journal of Social Science), Cilt: 11, Sayı: 2, ss. 165-176.

ŞENYAPILI, Önder (2003) Her Sözcüğün Bir Öyküsü Var. Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları.

ŞİNASİ (2013) Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye (Yay. Haz.: Emine Beyzadeoğlu), İstanbul: MEB Yayınları.

TDK (2011) Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKMEN, Seyfullah (2009) "Atasözü ve Deyimlerde Yaşayan Kişi Adları", Dil Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, Bahar 2009, ss. 101-119

ÜSTÜNER, Ahat (2002) "Olumsuz Yargılı Atasözleri", Türk Dili, S.601, Ocak-2002, ss. 35-42.

YURTBAŞI, Metin (1994) Sınıflandırılmış Türk Atasözleri, Ankara: Özdemir Yayınları.

TÜRK ATASÖZLERİ VE DEYİMLERDE KÖTÜLEME İFADELERİ

Özet

Atasözleri ve deyimler, uzun deneme ve gözlemlere dayanarak kısaca söylenmiş ve halka mal olmuş sözlerdir. Bu sözlerde halk tarafından bir kabul ediş, bir benimseme söz konusudur. Aynı zamanda bu atasözü ve deyimler, toplumun değer yargılarını, kültürel özelliklerini de yansıtır.

Bütün bu özelliklerinin yanında deyim ve atasözlerinde genel yargılara aykırı, toplumdaki herkes tarafından benimsenmeyen bir düşünceyi ifade eden "olumsuz yargılı atasözleri" veya bir milleti, bir nesneyi, bir hayvanı kötüleyici, onları küçük düşürücü birtakım yargıları ifade eden sözler de bulunabilmektedir. Fakat atasözlerinin özellikleri iyi bilinir ve bu özellikler göz önüne alınırsa, olumsuz yargılı sanılan pek çok sözün gerçek bir atasözü olmadığı veya gerçekten menfi bir yargıyı anlatmadıkları; bununla birlikte gerek kullanımda gerekse algılayış ve değerlendirmedeki yanlışlarının bazı deyim ve atasözleri için zaman zaman böyle bir düşünce oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Atasözleri ve deyimler ait oldukları milletin tutum, edim, davranış ve inançlarını yansıttığından, bir toplumun değer yargılarını bu sözlerden hareketle anlamaya çalışanlar, atasözleri ve deyimlerin bu özelliklerini göz önünde bulundurmadıkları için, millî kimliğe ters sonuçlara ulaşabilmekte ve milletin hak etmediği haksız eleştiriler yapabilmektedirler.

Bu çalışmada; deyim ve atasözleri hakkında kısaca bilgiler verilerek bunların içindeki kötüleme ifadeleri sözlü, yazılı ve elektronik kaynaklar taranarak tespit edilecek; elde edilen bulgular konularına göre tasnif edilecektir. Bu tasniften hareketle toplumun birtakım kültürel değerleri ortaya çıkarılacak, kültür ile atasözü ve deyimler arasında ilgi kültürel bağlamda ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, Deyim, Kötüleme İfadeleri.

NEGATIVE MEANINGS IN TURKISH PROVERBS AND IDIOMS

ABSTRACT

Abstract

Proverbs and idioms are based on long experience and observations, which became the property of the people. These words have been adopted and developed by people. Meanwhile proverbs reflect the value judgment, cultural characteristics of the people.

Along with all the features in the idioms and proverbs there are words that contradict value judgment, "proverbs negative character" expressing thoughts not accepted by all members of society, or the meaning of defamatory, degrading certain nation, object, animal. But the features of proverbs are well-known and by taking into account these features, you can understand that many proverbs that are considered negative, actually are not true proverbs, or do not have negative values, along with it, and in using them, and in the perception and evaluation of idioms and proverbs sometimes formed similar concepts.

Since proverbs and idioms express lifestyle, behavior, and faith of the people, those who are trying to understand the values of a particular society on the basis of these words, make negative conclusions about national identity and the people subjected to unfair criticism, since they do not take into consideration the features of proverbs and idioms.

In this study, the difference between idioms and proverb will be considered in the context of semantics, will be processed the bad values of written, oral and electronic sources; results will be sorted by category. Based on this classification it will be withdrawn cultural values of the society as well be considered a cultural link between proverbs, sayings and culture

Keywords: Proverbs, Idioms, Negative Meaning.